

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ БАНКІВ ПРИ ВИКЛАДАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

**Олександр
Дзюблюк**

Завідувач кафедри банківської справи Тернопільського національного економічного університету, доктор економічних наук, професор

Особливості реформування економіки України на ринкових засадах та її інтеграція у світове господарство у контексті глобалізаційних процесів визначають об'єктивні умови якісної підготовки висококваліфікованих спеціалістів економічного профілю у вищих навчальних закладах, теоретичну базу яких неможливо уявити без глибокого наукового розуміння проблем грошей, грошового обігу, кредитних відносин та банківської справи, що є необхідним компонентом формування професійних економічних знань студентів. Особливо важливе місце у цілісній системі знань майбутніх економістів має належати розумінню сутності банку як ключового елемента усієї ринкової конструкції економічних відносин, що забезпечує власне практику господарювання і реалізацію розширеного відтворення.

Банки об'єктивно перебувають у центрі багатьох суперечливих, кризових та важкопрогнозованих явищ, притаманних передусім економіці перехідного періоду. Водночас саме стрімкий розвиток українських банків став основою формування повноцінних ринкових відносин та сукупності базових елементів, пов'язаних із рухом фінансових ресурсів, без яких функціонування ринкового господарства неможливе взагалі. З огляду на це, формування теоретико-методологічних підходів до визначення сутності банків у процесі здобуття економічної освіти є важливим завданням сучасної економічної науки, від успішного виконання якого значною мірою залежить якість системи знань майбутніх фахівців вищої кваліфікації — керівних кадрів фінансового сектору господарства. Необхідність глибокої всебічної оцінки сутності банків у процесі здобуття вищої економічної освіти зумовлена не цінністю теоретичних міркувань самих по собі, а тією роллю, яку відіграє теорія як наукова база практичних перетворень. Коли йдеться про банк як один з основних інститутів ринкової економіки, важливість ґрунтовної теоретичної бази набуває ключової ролі у пошуку оптимальних шляхів підвищення ефективності функціонування банківської системи країни в цілому.

Хоча незаперечним є факт, що банки утворюють інституційну основу ринкової економіки, створюючи необхідні умови для забезпечення неперервності виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто слугують однією з найважливіших основ підтримання життєдіяльності усього суспільства, проте сьогодні у вітчизняних і зарубіжних економічних дослідженнях немає єдиного підходу до визначення сутності банків та їх ролі й місця в економіці. Відтак у процесі викладання економічних дисциплін неможливо сформулювати певного єдиного уявлення про сутність банку саме з огляду на його роль в економічній системі.

Наявність таких різночитань у тлумаченні поняття “банк” зумовлене, на наш погляд, кількома важливими факторами. По-перше, розмаїттям як самих видів банків, так і здійснюваних ними в процесі фінансового обслуговування клієнтів операцій, яких, за різними оцінками, може налічуватись до 300. По-друге, наявністю відмінностей у законодавчо закріплених переліках операцій, які можуть здійснюватися банками у різних країнах, що пов'язано з особливостями історичного розвитку банківської системи у кожній з них. По-третє, світовою тенденцією фінансової глобалізації, яка супроводжується значним розширенням традиційних сфер діяльності банків, що призводить до фактичного “розмивання” раніше чітких меж між функціонуванням банківських і небанківських інститутів фінансового ринку.

Відсутність єдності поглядів на поняття “банк” зумовлена також і тим, що він є складним системним утворенням з різноманітними характеристиками, кожна з яких, хоч і відображає окремі суттєві сторони його діяльності, не може бути повною. Ця проблема не є породженням сучасної економічної думки, вона має глибокі історичні корені. Так, у праці німецького економіста Вільгельма Лексиса, вперше опублікованої ще на початку ХХ ст., зазначено: “Банками називаємо всякого роду установи для здійснення банківських операцій, незалежно від того, чи виступають вони у формі приватних підприємств... товариств, чи у якій-небудь іншій юридичній формі”¹. На думку іншого німецького ученого Бруно Бухвальда, праця якого належить до цього ж періоду, “під банком розуміють підприємство, яке займається грошовими, кредитними і тому подібними операціями”².

Отже сутність банку розглядається з погляду на нього як на підприємство чи організацію, що здійснює певний набір операцій, які, на думку авторів аналізу, слід вважати банківськими. При цьому до складу таких операцій відносились, насамперед, прийом вкладів і видача кредитів. Хоча насправді не зовсім правильно вважати ці операції свідченням функціонування банку, адже процес вивільнення і нагромадження власних і чужих грошових коштів і їх надання у тимчасове користування характерний для будь-якого кредиту, в тому числі й особистого, що виник нарівні із становленням функції грошей як засобу платежу, тобто задовго до перетворення однієї із сторін кредитних відносин власне у банк. Що ж до формування банків у сучасному розумінні, тобто як кредитно-фінансових інститутів, то

¹ Лексис В. Кредит и банки: Пер. с нем. — М.: Перспектива, 1994. — С. 32.

² Бухвальд Б. Техника банковского дела. Справочная книга и руководство к изучению банковских и биржевых операций: Пер. с нем. — М.: АО “ДИС”, 1993. — С. 6.

воно відповідає періоду розвитку товарного господарства, коли виникла необхідність у мережі спеціальних установ, які б регулювали заплутаний грошовий обіг і здійснювали кредитні операції у ширших масштабах. Важливо при цьому, що кредит, відповідно до його функціонального призначення, перестає задовольняти суто споживчі потреби позичальників, а надається також і на проведення господарських операцій. Крім того, одночасно з видачею позик банки за дорученням своїх клієнтів починають виконувати розрахункові та інші операції, пов'язані з рухом грошових коштів.

Усвідомлення цих обставин призвело до збільшення кількості операцій, через які визначається банк у науковій та навчальній літературі, що зумовлено об'єктивною світовою тенденцією розширення сфер діяльності банків, а також здійсненням кредитних операцій багатьма небанківськими фінансовими структурами. Однак і в деяких сучасних дослідженнях стверджується, що "головною ознакою банківської діяльності вважається прийом депозитів і видача кредитів як професійне заняття"³. Утім такий методологічний підхід до розгляду банку не має достатніх підстав, адже професійною діяльністю на ринку кредитних послуг нині займаються не лише банки, але й численні спеціалізовані кредитно-фінансові інститути (наприклад, ломбарди, фінансові компанії, позичково-ощадні асоціації, товариства взаємного кредиту, кредитні спілки тощо), кожен з яких займає свою нішу на ринку банківських послуг.

Загалом же теоретико-методологічний підхід до визначення сутності банку як установи, що здійснює певний набір операцій, залишається незмінним і в переважній більшості сучасних економічних досліджень та у навчальній літературі, присвячених проблемам банківської діяльності. Так, у Фінансово-кредитному словнику банки визначаються як "особливі інститути, що акумулюють грошові кошти і нагромадження, надають кредит, здійснюють грошові розрахунки, випуск грошей в обіг, операції з цінними паперами та ін."⁴ В Енциклопедії банківської справи України банком називається "особлива грошово-кредитна установа, економічна інституція, яка діє на фінансовому ринку, акумулює тимчасово вільні грошові кошти і заощадження, надає кредити, здійснює розрахунки, операції з векселями, іноземною валютою, золотом, коштовним камінням, випускає в обіг гроші та цінні папери, надає різноманітні послуги фінансово-економічного характеру, виконує інші функції"⁵. А в енциклопедичній праці Б.Г. Федорова визначення банку обмежується таким формулюванням: "Компанія, що спеціалізується на прийманні вкладів, кредитуванні, здійсненні розрахунків та інших фінансових операцій"⁶.

Аналізуючи ці підходи, потрібно відзначити, що згадувані в них операції з цінними паперами і золотом не можуть домінувати при визначенні сут-

³ Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. — М.: "Все для вас", 1993. — С. 16.

⁴ Финансово-кредитный словарь: В 3 т. / Гл. ред. В.Ф. Гарбузов. — М.: Финансы и статистика, 1984. — Т. 1. — С. 90.

⁵ Енциклопедія банківської справи України / Редкол. В.С. Стельмах та ін. — К.: Молодь: Ін Юре, 2001. — С. 45.

⁶ Федоров Б.Г. Англо-русский банковский энциклопедический словарь. — СПб.: Лимбус-Пресс, 1995. — С. 38.

ності банку. Те саме стосується і операцій з прийому вкладів і видачі кредитів, що здійснюються нині багатьма небанківськими фінансовими інститутами. Ці аспекти знайшли відображення у зарубіжній економічній літературі, де автори вказують на неможливість дати чітке визначення, з якого було б видно, чим власне банк відрізняється від небанку. Наприклад, у книзі Е.Дж. Долана і його співавторів зазначається: “В силу причин, що історично склалися у США, тільки комерційні банки надавали послуги як з відкриття поточних вкладів до запитання (чекових депозитів), так і з видачі короткострокових комерційних позик. Інші депозитні установи (позичково-ощадні асоціації, взаємно-ощадні банки і кредитні спілки), які зазвичай відомі під назвою ощадних установ, не мали права надання послуг такого роду. Однак останнім часом ощадні установи отримали більш широкі можливості, в силу чого відмінності між банками і ощадними установами зменшилися”⁷. Так само і на думку Т.У. Коха, більшість відмінностей між банками і депозитними установами зникли⁸.

Як видно з наведених моментів, у працях зарубіжних авторів також спостерігаються певні узагальнення щодо банківської діяльності, які визначають універсальність як домінуючу рису, що характеризує нинішній стан речей у банківській справі. У результаті такий методологічний підхід призводить до відхилення від конкретизації сфер функціонування саме банків, а отже і не дає детального визначення їх сутності. Внаслідок цього формуються такі дефініції, як у підручнику американського економіста П. Роуза: “Банк — це фірма, що надає фінансові послуги, здійснює професійне управління грошовими ресурсами суспільства, а також виконує інші численні функції в економіці”⁹. Проблемою розглянутих вище теоретико-методологічних підходів є те, що їх автори концентрують надмірну увагу на з’ясуванні спільних та відмінних рис між банками та небанківськими кредитно-фінансовими установами, а об’єктне спрямування аналізу сутності банків втрачається.

Слід відзначити, що нарівні із розглянутими вище теоретико-методологічними підходами до визначення сутності банку, побудованими на переліку здійснюваних ними операцій та порівнянні з небанківськими фінансовими інститутами, в економічній літературі можна зустріти й інші підходи до цієї проблеми.

Один із таких підходів можна було б охарактеризувати як суб’єктно-інституційний — певний елемент дискусії вноситься у питання про те, що слід вважати банком — підприємство, організацію чи установу. При цьому, якщо одні автори допускають розгляд банку як установи або організації, заперечуючи його функціонування як підприємства, то інші дотримуються діаметрально протилежних позицій. Наприклад, на думку професора О.І. Лаврушина, банк є таким самим підприємством, як і будь-яке інше

⁷ Долан Е.Дж., Кэмпбэлл К.Д., Кэмпбэлл Р.Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика: Пер. с англ. — М.—Л.: “Профико”, 1991. — С. 70.

⁸ Кох Тимоти У. Управление банком: Пер. с англ.: В 5 кн. — Кн. 1. — Уфа: Спектр, 1993. — С. 5.

⁹ Роуз П. Банковский менеджмент: Пер. с англ. 2-го изд. — М.: Дело Лтд, 1995. — С. 5.

(хоча і має свою специфіку), тобто є “самостійним суб’єктом господарювання, що володіє правами юридичної особи, виробляє і реалізовує продукт, надає послуги, діє на засадах госпрозрахунку”¹⁰. Тракткування ж банку як установи чи організації на його погляд є неприйнятним. Інша група авторів вважає, що “банк не можна іменувати підприємством, оскільки цим терміном прийнято називати основну ланку матеріального виробництва (заводи, фабрики, об’єднання та інші форми і види виробничих підприємств у промисловості, будівництві, сільському господарстві і т. д.)”¹¹.

Якщо з першим твердженням у подібній полеміці можна частково погодитись, то друге не витримує критики, оскільки підприємство є суб’єктом господарювання, що виробляє і реалізує продукцію, виконує роботи, надає послуги з метою одержання прибутку. Це одна з аксіом економічної науки і природно, що діяльність банків цілком відповідає цим умовам. Інша річ, що функціонування банку у своїй основі та його продукція мають певні специфічні риси, які накладають відбиток на особливості виробничого процесу в банківській справі, кінцеві результати якого хоча й зазвичай не відчуються на дотик, проте мають цілком матеріальне підґрунтя. В сучасних умовах подібні дискусії, на нашу думку, мають більше лінгвістичний, ніж економічний характер. Застосування ж щодо банків будь-якого з термінів — підприємство, організація, установа — є синонімічним і не може мати визначального впливу на результати дослідження сутності банку.

Дещо подібним методологічним підходом можна вважати трактування сутності банку як торговельного чи посередницького підприємства. З урахуванням того, що банк на відміну від підприємства промисловості, сільського господарства, транспорту та інших виробничих секторів економіки є інститутом обміну, його іноді називають торговельною організацією, маючи на увазі купівлю і продаж грошових ресурсів на фінансовому ринку. Наприклад, у праці французького економіста Ж. Рівуара зазначається: “Сенс банківської діяльності складає торгівля грошима. Банк акумулює ліквідні кошти одних своїх клієнтів з тим, щоб надати їх в позику іншим клієнтам”¹². Однак і розгляд банку як торговельного підприємства має певні об’єктивні межі, адже при цьому слід пам’ятати, що йдеться не про торгівлю матеріальними цінностями у звичному для нас розумінні (за виключенням хіба що реалізації заставлених цінностей), а про посередництво у русі грошових ресурсів, які, переходячи від одного суб’єкта економічних відносин до іншого, загалом не змінюють свого власника, на відміну від звичайної торгівлі, де спостерігаємо зустрічні потоки товарів і грошей. Іншими словами, розгляд банку як торговельного підприємства може бути суто умовним.

Якщо узагальнити й систематизувати усі розглянуті вище теоретико-методологічні підходи до визначення сутності банків, то видається можли-

¹⁰ Банковское дело / Под ред. О.И. Лаврушина. — М.: Банковский и биржевой научно-консульт. центр; ТОО “ЭКОС”, 1992. — С. 7.

¹¹ Банковская система России. Настольная книга банкира: В 3 кн. / Л.И. Абалкин и др. — М.: ДеКа, 1995. — Кн. 1. — С. 55.

¹² Ривуар Ж. Техника банковского дела: Пер. с фр. — М.: АО “Прогресс”, “Универс”, 1993. — С. 5.

вим виділити серед них такі три: 1) операційний підхід, що передбачає характеристику банку як ринкового інституту, який здійснює певний набір операцій; 2) порівняльний підхід (поширений у зарубіжній науковій літературі), що зводиться до порівняння особливостей діяльності банку з іншими кредитними установами; 3) суб'єктно-інституційний підхід, пов'язаний з розглядом термінологічних відмінностей у діяльності банку як підприємства, організації чи установи.

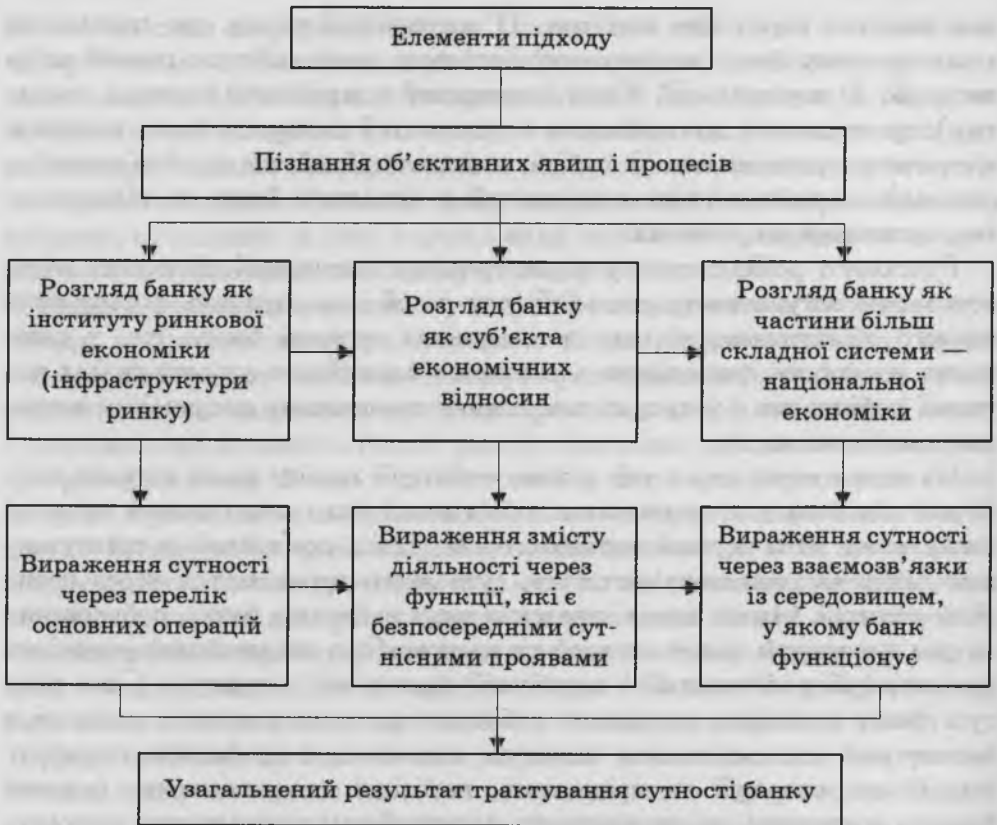
Розглянуті розходження у характеристиці банківської діяльності значною мірою затуманюють реальний стан речей і не сприяють формуванню єдиного об'єктивного підходу до розуміння сутності банку, що, у свою чергу, ускладнює формування адекватного понятійного апарату як для наукової роботи, так і у процесі викладання економічних дисциплін у вищих навчальних закладах.

На наш погляд, серед усіх різних тенденцій аналізу цього питання найбільші підстави для формування об'єктивної бази дослідження сутності банку може мати перший методологічний підхід, пов'язаний із трактуванням банку як ринкового інституту, суть якого проявляється через певне коло операцій. Однак аналіз наведених вище визначень банку, побудованих за цим принципом, дозволяє зробити висновок про неоднозначне розуміння цих операцій у вітчизняній і зарубіжній економічній літературі. Саме тому суть банку необхідно розглядати у більш широкому контексті, оскільки в іншому разі хід дослідження неминуче стикається з проблемою розподілу банківських операцій на пріоритетні, необхідні для визначення сутності банку, і другорядні, які не відіграють ключової ролі у формуванні економічного змісту поняття "банк". Тому для глибокого аналізу більш прийнятним є комплексне всебічне дослідження усіх аспектів банківської діяльності у широкому контексті з урахуванням взаємозв'язків досліджуваного об'єкта із середовищем, в якому він функціонує.

Основу такого дослідження має утворювати *системно-діалектичний підхід*, який передбачає застосування різних ракурсів при визначенні сутності банку. З цією метою процес аналізу найбільш доцільно розподілити на кілька елементів, що утворюють єдину систему, проте відрізняються між собою за глибиною дослідження, тобто ступенем охоплення різноманітних аспектів досліджуваного об'єкта — від простішого рівня до більш складного, від одиничного до загального. Саме такий метод діалектичного пізнання дає можливість розібратися у всій складності різноманітних процесів об'єктивної дійсності, розкрити закони її розвитку і правильно використати їх у практичній діяльності.

Зазначені моменти надають підстави побудувати теоретико-методологічний підхід до вивчення сутності банку, що може найбільш об'єктивно відображати динаміку пізнання реалій економічного життя суспільства. Для цього у процесі аналізу необхідно виділити три основні елементи дослідження, кожен з яких дає змогу вирішити свої специфічні завдання щодо відображення певних аспектів функціонування банку як одного із основних ринкових інститутів (рисунок).

Так, перший елемент запропонованого підходу передбачає розгляд банку як інституту ринкової економіки, сутність якого відображає певна сукуп-

Системно-діалектичний підхід до визначення сутності банку

ність здійснюваних операцій. Другий елемент аналізу визначає підхід до розгляду банку як суб'єкта економічних відносин, що зумовлює необхідність вивчення основних банківських функцій, які можуть розкривати конкретний зміст його діяльності, вирізняючи з-поміж усіх інших економічних агентів. Третій елемент системного дослідження відображає такий його рівень, на якому вивчення банку здійснюється у взаємозв'язку із середовищем, в якому він функціонує, тобто у рамках більш широкої системи — національної економіки, що дає можливість реально оцінити роль банків у відтворювальному процесі. Отже системно-діалектичний підхід, на основі якого будується така поетапна послідовність аналізу, дозволяє розкрити різні рівні об'єктивної реальності — від зовнішніх проявів до глибинної природи досліджуваного об'єкта, що відображає логічний рух пізнання від явищ до сутності.

Перший елемент. Банки, поза сумнівом, належать до найважливіших інститутів ринкової економіки. Власне поняття інституту (від лат. *institutum* — установа) може вживатися як у широкому, так і вузькому розумінні слова. Широке розуміння передбачає розгляд інституту як певної форми суспільного устрою, сукупності норм у якій-небудь сфері суспільних відносин або форми людських зв'язків, що мають сталий характер. В економіч-

них системах, функціонування яких ґрунтується на ринкових засадах, такими інститутами є, зокрема, приватна власність, конкуренція, вільне ціноутворення, економічна самостійність суб'єктів господарювання та ін. Проте стосовно банків переважає вузьке розуміння поняття інституту, що зводить його до певної установи, організації, тобто по суті — юридичної особи. У такому значенні банки ще часто розглядаються як депозитні інститути, що приймають вклади у підприємств і населення, або ж кредитні інститути, які здійснюють операції з кредитними ресурсами.

Більш точним, однак, було б віднести банки до інститутів ринкової інфраструктури економіки й насамперед інститутів фінансового ринку. Саме вони забезпечують практично весь рух грошових потоків в економіці, створюючи базові передумови виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто усіх стадій процесу суспільного відтворення. Іншими словами, ці інститути є необхідним елементом взаємодії у сфері грошових відносин між суб'єктами господарювання, що здійснюють відтворювальний процес на макро- і мікрорівнях. При цьому в самій системі установ інфраструктури фінансового ринку головна роль належить банкам як інститутам, через які проходить рух основної частини грошових ресурсів у виробничій і невиробничій сферах економіки країни.

Для перехідної економіки такий інституційний аспект дослідження має особливо важливе значення, адже на відміну від періоду розвинутої, зрілої економічної системи, в період реформування має місце не просто функціонування усталених зв'язків і елементів, а насамперед "відмирання" старих і поява й активний розвиток нових інститутів, які відповідають по-суті якісно новому суспільно-економічному устрою. Банки як інститути, що забезпечують практично весь кругообіг грошових потоків в економіці, відіграють ключову роль у цьому процесі.

Сутність банку як ринкового інституту найбільш повно можна розкрити через здійснювані ним операції. Проте, як вже зазначалось, підходи до визначення складу цих операцій в економічній літературі досить різноманітні. Здебільшого формування переліку операцій, здійснюваних банками, ґрунтується на юридичному тлумаченні сутності банку як суб'єкта правових відносин, якому законодавством тієї чи іншої країни дозволено займатися банківською діяльністю.

Однак юридичне тлумачення сутності банку, засноване на переліку дозволених законодавством банківських операцій не дає чіткої відповіді на питання — чи всі, без винятку, чи якась частина передбачених законом операцій формує зміст дефініції "банк". Тому вирішення цієї проблеми має ґрунтуватися на формулюванні системи пріоритетів у широкому спектрі здійснюваних банками операцій, що визначає, які з них мають вирішальний вплив на формування сутності банку, тобто дозволяють назвати фінансову установу банком у повному розумінні цього слова.

Такими основними операціями є три: депозитні, кредитні і розрахункові. Тривалий історичний процес розвитку банківської справи — від банкірів Стародавньої Греції і Риму до банкірських домів середньовічної Європи і до сучасних банківських установ — сформував ці операції як базові для

банків з огляду на їх місце та роль у системі економічних відносин суспільства. Депозитні операції банків пов'язані із залученням грошових коштів клієнтів на вклади, що можуть використовуватися згідно з режимом відповідного рахунку і банківським законодавством. Кредитні операції визначають передачу банками коштів клієнтам у тимчасове користування за плату у формі процента. Ці операції є наріжним каменем банківської справи, що часто зумовлює застосування до назви "банк" такого синоніму, як "кредитна установа". Розрахункові операції здійснюються банками за дорученням клієнтів у готівковій і безготівковій формі за відвантажені товарно-матеріальні цінності, виконані роботи, надані послуги, а також у зв'язку з фінансовими зобов'язаннями.

Слід підкреслити, що визначальний характер цих операцій для розкриття сутності банку як ринкового інституту пов'язаний не лише з історично обумовленим традиціоналізмом. Важливим фактором, який визначає пріоритетну роль базових операцій, є те, що лише банки можуть здійснювати усі три операції в сукупності. Саме сукупність трьох зазначених операцій необхідно ідентифікувати як визначальну рису банку, оскільки окремі з них можуть здійснюватись і небанківськими інститутами фінансового ринку. Наприклад, страхові компанії, інвестиційні фонди, трастові компанії, позичково-ощадні асоціації, пенсійні фонди можуть акумулювати у різних формах заощадження населення та кошти підприємств. Фінансові компанії, кредитні спілки, ломбарди, будівельні товариства та інші спеціалізовані кредитні установи можуть надавати позички, а, скажімо, такі організації, як клірингові палати здійснювати окремі види розрахунків. Проте жоден із зазначених інститутів фінансового ринку не може бути віднесений до категорії банків. Водночас виконання інститутом (його конкретна назва в цьому випадку не має особливого значення) усіх трьох без винятку базових операцій дає підстави говорити про діяльність саме банківської установи. І, нарешті, ще один момент має важливе значення для визначення депозитних, кредитних і розрахункових операцій в якості таких, що конституують власне природу банків. Річ у тім, що їх проведення надає банкам можливість як збільшувати, так і зменшувати грошову масу в обігу. Жоден інший фінансовий інститут, яким би різноманітним не був спектр здійснюваних ним операцій, цього робити не може.

Таким чином, з викладеного вище можемо визначити банк як інститут ринкової економіки, що виконує у сукупності три основні операції: приймає депозити, надає кредити та здійснює розрахунки. Усі інші операції — валютні, касові, інвестиційні, трастові, консультаційні, факторингові, з цінними паперами, з дорогоцінними металами і тому подібні — здійснюються банком, залежно від потреб тієї клієнтури, яку він обслуговує, а також з урахуванням вимог чинного законодавства та нормативних актів органів регулювання щодо визначення мінімальних обов'язкових сфер банківської діяльності. Це визначається особливостями правового поля, в якому діє банк у кожній країні.

Чітке визначення правових засад функціонування різноманітних ринкових інститутів є однією з необхідних умов їхнього успішного розвитку, а відтак формулювання сутності банку через окреслене коло здійснюваних

операцій (саме у сукупності) може стати важливою підвалиною для ефективного регулювання усього процесу формування вітчизняної банківської системи (особливо у плані недопущення реалізації банківських функцій установами, що не наділені відповідними правами згідно із законодавством). Саме такий реалізований підхід простежити у новій редакції Закону України “Про банки і банківську діяльність”, ст. 2 якого визначає банк як юридичну особу, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Загалом, однак, оптимальний методологічний підхід до визначення сутності банку, як і інших важливих ринкових інститутів, передбачає відповідь на питання не лише про те, чим він займається, але й про те, у чому полягає специфіка банку, які його якості, що в кінцевому підсумку і формують сутнісну основу досліджуваного об'єкта. Вирішення цього питання потребує якісно нового, глибшого рівня дослідження, тобто вже другого елементу відповідної системи.

Другий елемент. Логічним продовженням сутнісної оцінки банку як ринкового інституту має стати формування системи наукових поглядів на функціональні аспекти банківської діяльності. Вихідним положенням цього елемента системно-діалектичного теоретико-методологічного підходу має бути розгляд банку як суб'єкта економічних відносин, основні якісні параметри діяльності якого характеризують його функції, що є безпосередніми сутнісними проявами. Сукупність основних функцій дозволяє отримати визначальні ознаки дефініції “банк” та зрозуміти відмінності його діяльності від діяльності усіх інших економічних агентів.

Йдеться про емпіричний підхід до вирішення проблеми, за якого функції слід розуміти не просто як розширене трактування вже визначеної сутності, а як конкретну основу для її формулювання, тобто сукупність функцій формує зміст відповідної дефініції. Відповідно до цієї схеми сутність банку найбільш доцільно визначити через основні його функції в економіці. Проте і в цьому випадку, як і в попередньому, в економічній літературі не сформовано єдиного методологічного підходу ані щодо визначення загальної кількості основних банківських функцій, ані щодо їх конкретного змісту. На наш погляд, до складу функцій, що визначають дійсну сутність банку, слід віднести три: організація кредитного процесу, організація платіжного обігу та емісія грошей.

Функція організації кредитного процесу пов'язана з перерозподілом банками грошових коштів, які тимчасово вивільнюються у процесі кругообігу капіталів підприємств, а також грошових доходів домашніх господарств (населення). При цьому банки виконують роль посередників між тими суб'єктами економічних відносин, які нагромаджують тимчасово вільні кошти у зв'язку з тим, що їхні надходження в певний момент перевищують витрати, і тими учасниками економічного обороту, які тимчасово потребують додаткового капіталу, оскільки їхні витрати, навпаки, перевищують надходження. Необхідно підкреслити, що в цьому випадку йдеться про

кредитний процес у широкому розумінні — в плані перерозподілу ресурсів між суб'єктами ринку. Таке поняття слід відрізнити від вузького розуміння цього процесу, коли йдеться про сукупність організаційно-технічних заходів, що визначають зміст позичкових операцій банківської установи — у її взаєминах з клієнтами.

Теоретично процес переміщення грошових коштів від кредиторів до позичальників міг би здійснюватись і без посередництва банків. Проте деякі практичні аспекти справи роблять такі операції не лише економічно недоцільними, а й неможливими. Йдеться про протиріччя між розмірами коштів, що пропонуються в позику, та величиною попиту, що на них пред'являється, а також між строком вивільнення коштів у кредитора та строком, на який ці кошти потрібні позичальнику. Крім того, без посередництва банків зростають ризики втрати грошових коштів, що надаються в позику, внаслідок відсутності у кредиторів і позичальників достатнього обсягу інформації про платоспроможність один одного. Банки ж вирішують вказані протиріччя, мобілізуючи вклади різних розмірів і на різні строки, що забезпечує можливість надавати позичальникам кредити у необхідних їм розмірах та на потрібні терміни. Водночас посередництво банків у кредитних відносинах також дає змогу знизити ризик кредитних операцій, спеціалізуючись на яких банки мають кращі можливості оцінити фінансовий стан і кредитоспроможність своїх клієнтів.

Таким чином, організовуючи в масштабах усього господарства кредитний процес, банки надають власникам тимчасово вільних коштів досить зручну форму їх зберігання у формі різноманітних депозитів, що приносять реальний дохід у вигляді процента і забезпечують належний рівень ліквідності. Водночас використання кредиту позичальниками сприяє прискоренню обороту капіталів, скороченню витрат виробництва, розширенню виробничих потужностей та зростанню прибутків. Крім того, банківський кредит є досить гнучкою формою задоволення тимчасових потреб суб'єктів ринку в коштах, який дає змогу найбільш зручно пристосувати умови видачі позики до потреб конкретного позичальника.

Функція організації платіжного обороту полягає у здійсненні банками розрахунків між різними суб'єктами економічних відносин шляхом перерахування коштів на їхні рахунки або заліку взаємних вимог. Йдеться насамперед про передачу платником одержувачу коштів в оплату за надані товари чи послуги, або ж в оплату боргів. Нині така передача здійснюється переважно у безготівковій формі (щонайменше 2/3 усіх платежів), а це передбачає обов'язкову участь банків у здійсненні розрахункових операцій. Річ у тім, що банки, приймаючи депозити і, відповідно, відкриваючи рахунки підприємствам і приватним особам, можуть здійснювати платежі шляхом переказу залишків коштів з одного рахунку на інший. Таким чином, банківська функція організації платіжного обороту тісно пов'язана з функцією організації кредитного процесу, адже домашні господарства, фірми, державні установи, утримуючи грошові кошти на банківських рахунках, використовують їх і для розрахунків за різними господарськими операціями.

Основний економічний ефект від реалізації цієї функції банків полягає у суттєвій економії витрат на обіг та прискоренні розрахунків між усіма учас-

никами господарського обороту. Надійність і швидкість здійснення платежів є надзвичайно важливими як на макрорівні — з погляду ефективності організації суспільного відтворення, так і на мікрорівні — з погляду планування виробництва і суворого дотримання кошторису витрат. Слід відзначити, що необхідними умовами ефективного функціонування системи розрахунків в економіці є, з одного боку, спроможність платників своєчасно виконувати свої фінансові зобов'язання, а з іншого, що не менш важливо, — здатність банків надійно та оперативно перераховувати кошти відповідно до призначення. Тому банки, беручи на себе відповідальність за своєчасне і повне виконання доручень своїх клієнтів щодо здійснення платежів, застосовують найбільш сучасні форми обчислювальної техніки і комунікацій, які дозволяють в оптимальні строки проводити розрахунки та забезпечують надійний контроль за їх здійсненням. У кінцевому підсумку завдяки банкам як основним організаторам розрахунків у масштабах усієї економіки скорочуються до мінімуму витрати, пов'язані із здійсненням платежів, та суттєво прискорюється рух грошових потоків.

Функція емісії грошей безпосередньо пов'язана з двома попередніми банківськими функціями і полягає у забезпеченні банками на основі кредитно-розрахункових операцій потреб господарського обороту належною кількістю платіжних засобів. На практиці випуск грошей здійснюється у процесі первинної і вторинної емісії. Первинна емісія здійснюється центральним банком у процесі кредитування комерційних банків і уряду, а також через придбання золота й валюти.

Вторинна емісія провадиться комерційними банками на основі депозитних і кредитних операцій, в рамках яких банк, надаючи кредит клієнту, зараховує суму позики на його поточний рахунок. У межах цієї суми позичальник може отримати готівку або виписувати чеки для розрахунків з клієнтами іншого банку, що приводить до збільшення ресурсної бази останнього. Отримані таким чином ресурси цей банк також може спрямувати на видачу позик за цією ж схемою, у результаті чого загальна грошова маса зростає. Обмежувальними для емісії факторами виступають величина попиту на кредити, рівень редепонування отриманих в банку позик, а також обсяги резервів, які повинні формувати банки при здійсненні кредитних операцій. Нині, коли банківські рахунки являють собою основний компонент грошової маси, депозитно-кредитна емісія банків відіграє вирішальну роль у підтриманні належного обсягу грошей в економіці відповідно до реальних потреб господарського обороту.

Сукупність розглянутих вище трьох основних функцій спроможна, на нашу думку, відображати сутність банку. Проте деякі економісти виділяють й інші аспекти діяльності банку на функціональному рівні. Окремими банківськими функціями ряд авторів називає емісійно-засновницьку діяльність (або посередництво в операціях з цінними паперами), консультації з широкого кола проблем, трастові, страхові та інші функції. Справді, якщо власне функцію (від лат. *functio* — виконання, звершення) трактувати у широкому розумінні, тобто як спосіб діяння речі або елемента системи, спрямований на досягнення певного ефекту, то у такому контексті до функцій можна віднести мало не всі операції банку, а їх — десятки, а то й

сотні. Однак у цьому випадку наш погляд на функції полягає у розгляді їх як конкретних виявів сутності конкретного економічного агента, які формують певну цілісну картину його існування та в кінцевому підсумку відрізняють від усіх інших суб'єктів ринку. Тому навряд чи консультативну, трастову і тому подібні функції слід відносити до характерних рис банківської діяльності. З огляду на такий підхід доцільним є виділення саме трьох зазначених вище функцій як основи для розуміння сутності банку.

Розгляд функцій банку є якісно глибшим рівнем дослідження, аніж вивчення банківських операцій на першому етапі аналізу. Останні слід розглядати у вузькому контексті, більшою мірою як суто технічний процес, результатом якого є надання різноманітних послуг клієнтам банку, в тому числі таких, як кредитні, депозитні, розрахункові, трастові та ін. Що ж до функцій, то вони відображають, на наш погляд, більш фундаментальні, сутнісні аспекти діяльності банків, вирізняючи їх серед інших суб'єктів економічних відносин. У зв'язку з цим, такі, скажімо, операції, як кредитні й депозитні при загальному аналізі можна розглядати окремо, а функція організації кредитного процесу охоплює обидві зазначені операції. Те саме стосується і функції емісії грошей, що взагалі є складним економічним механізмом, у якому задіяно цілий ряд банківських операцій і який з урахуванням неможливості усіх інших фінансових інститутів емітувати гроші в обіг слід розцінювати як визначальну характеристику банку.

Таким чином, виходячи із викладених вище моментів другого етапу аналізу, банки доцільно визначати як *суб'єкти економічних відносин*, основними функціями яких є організація кредитного процесу, організація платіжного обороту та емісія грошей. Водночас розглянутий елемент не може бути завершальним у дослідженні сутності банку, оскільки він орієнтований більшою мірою на внутрішню оцінку природи банківської діяльності, що, відповідно, визначає необхідність розширення меж дослідження.

Третій елемент характеризує подальший процес пізнання на шляху до розуміння сутності певного явища чи предмета через взаємозв'язки із більш складною системою, в якій він функціонує. Для банків такою системою (свого роду зовнішнім середовищем) є національна економіка, що зумовлює формування напряму подальшого аналізу через розкриття тієї ролі, яку виконують банки у відтворювальному процесі. Зазначимо, що тут ідеться не про банківську систему в традиційному для нас розумінні — як певну сукупність різних видів банків в окремій країні, а про роль банку як фінансового посередника у процесі розширеного відтворення.

Відтворювальний процес, як відомо, відбувається за умови неперервності виробництва, що забезпечує суспільство необхідними матеріальними благами. При цьому власне відтворення об'єднує процеси виробництва й обігу в їх неперервному відновленні, забезпечуючи не лише постійне створення сукупного суспільного продукту, але і відтворення системи виробничих відносин, відносин власності, що виявляється у диференційованій системі присвоєння виробленого продукту суб'єктами цих відносин. Кінцевим же результатом відтворення є створюваний (у незмінних чи зростаючих розмірах — залежно від типу відтворення) суспільний продукт, основними стадіями руху якого є виробництво, розподіл, обмін і споживання.

Кожна із зазначених стадій не існує сама по собі, відокремлено від інших, навпаки, вони утворюють частини єдиного цілісного процесу, поєднані між собою прямими і зворотними зв'язками. Саме у процесі руху суспільного продукту складаються економічні відносини між людьми, причому на стадіях розподілу й обміну ці відносини значною мірою набувають товарно-грошового і грошово-кредитного характеру. Банки, що належать до основних носіїв цих відносин у суспільстві, діють у сфері обміну, яка опосередковує зв'язок між виробництвом і розподілом, з одного боку, і споживанням — з іншого. Цілісність цього зв'язку є важливою підвалиною неперервності усього процесу розширеного відтворення, що свідчить про важливу роль банків як в організації кожного ділового циклу зокрема, так і в забезпеченні нормального процесу суспільного виробництва загалом.

Функціонування банку у сфері обміну перебуває під впливом усіх стадій відтворення. У свою чергу і сам банк активно впливає на виробництво, розподіл і споживання валового продукту. Найважливішим елементом взаємодії банку із зовнішнім економічним середовищем є концентрація вільних капіталів і грошових ресурсів та спрямування їх на потреби виробництва й обігу з метою підтримання неперервності останніх та прискорення усього відтворювального процесу в макроекономічних масштабах. Особливості цієї діяльності складають зміст посередницької діяльності банків, яка поєднує в собі ключові банківські функції — організацію кредитного процесу та платіжного обороту. Дійсно, через банки відбувається обіг грошових коштів як окремих суб'єктів ринку, так і економіки загалом. Банки забезпечують перерозподіл грошей та капіталів і на міжсуб'єктному, і на міжгалузевому рівнях. Здійснюючи операції за рахунками клієнтів та надаючи позики, банки виступають рушієм капіталів, який акумулює гроші в одних секторах економіки і регіонах країни і перерозподіляє їх в інші — туди, де виникає потреба.

Визначальним моментом цієї діяльності банків є подолання протиріччя, що виникає в економічній системі між надлишком грошових нагромаджень в одних її секторах та потребою у залученні додаткових грошових ресурсів для інвестування в інших. Механізм виникнення цього протиріччя відомий і детально описаний в економічній літературі. Зазначимо лише, що у ринковій економіці, як правило, підприємства і держава витрачають більше, ніж заощаджують, а у населення (домогосподарств) спостерігається протилежна ситуація. Це, однак, не виключає можливості формування оберненого співвідношення в окремих секторах економіки у той чи інший період.

Гіпотетично відтворювальний процес міг би здійснюватися і без фінансового посередництва, якщо б одні й ті самі суб'єкти господарювання заощаджували кошти у розмірах, необхідних їм для інвестицій в реальні активи. Проте у дійсності спостерігається суттєвий розрив між обсягами коштів, необхідних підприємствам для інвестицій, та величиною нагромаджених ними ресурсів.

Різниця певною мірою покривається за рахунок коштів, нагромаджених домашніми господарствами, які в результаті у ході розширеного відтворення виступають переважно чистими інвесторами. Цей процес можна проілюструвати за допомогою даних, які характеризують співвідношення між обсягами коштів, залучених системою комерційних банків на різні види

депозитних рахунків підприємств і населення (як строкових, так і до запитання), та розмірами позичок, наданих банківськими установами відповідним суб'єктам ринку (таблиця).

Співвідношення нагромаджень і витрат окремих суб'єктів ринку в Україні у процесі відтворення, млн грн*

Нагромадження коштів			Використання коштів			Надлишок або дефіцит коштів	
Суб'єкти ринку	01.01.07	01.01.08	Суб'єкти ринку	01.01.07	01.01.08	01.01.07	01.01.08
Підприємства Кошти на рахунках суб'єктів господарювання у банках	77 519	11 5579	Підприємства Кредити, надані банками суб'єктам господарювання	16 6683	27 1417	-89 164	-15 5838
Населення Кошти на рахунках фізичних осіб у банках	106 715	164159	Населення Кредити, надані банками фізичним особам	78543	155446	+28172	+8713

* Джерело: Бюлетень НБУ. — 2008. — № 2. — С. 88—89, 118—119.

Як видно з наведених даних, у підприємств спостерігається стійка потреба в коштах (дефіцит), що може частково задовольнятися за рахунок домашніх господарств, нагромадження яких перевищують відповідні потреби у позичках. Що ж до держави як третього основного суб'єкта ринкових відносин, то бюджет, як правило, має стійке перевищення витрат над доходами, яке покривається запозиченнями на фінансовому ринку.

Потреба у функціонуванні ефективного перерозподільчого механізму банків зумовлена необхідністю оптимальної взаємодії суб'єктів ринку, що мають надлишкові заощадження, з суб'єктами, які мають їх недостатньо. Вказаний оптимум може бути досягнуто за умови трансформації строків, обсягів ресурсів та ризиків за відповідними операціями, що забезпечує збіг інтересів кінцевих позичальників та кінцевих кредиторів. Проміжною ланкою, що реалізує вказану трансформацію на практиці, і виступають банки.

У результаті акумульовані банками дрібні вклади, внесені на відносно нетривалі терміни або до запитання, перетворюються на потужні грошові потоки, які можна інвестувати в реальні активи відповідно до потреб виробництва, забезпечуючи тим самим ефективний кругообіг капіталів у масштабах усієї економіки. Крім того, банки здатні трансформувати ризик для власників коштів, суттєво знижуючи його. Це забезпечується не лише розосередженням вкладень за різними групами позичальників, але й здатністю банків завдяки наявності відповідного аналітичного апарату більш точно оцінювати фінансовий стан потенційних одержувачів ресурсів. Таким чином, завдяки трансформаційній діяльності банків забезпечуються ширші

можливості взаємодії суб'єктів відтворення, що сприяє належному відновленню виробництва та економічних відносин суспільства.

Звісно, окрім банків, фінансовим посередництвом в економіці займається також цілий ряд спеціалізованих фінансово-кредитних інститутів небанківського типу, які, випускаючи власні зобов'язання (вимоги до себе), трансформують їх у вимоги до інших підприємств. Проте посередницька діяльність банків в економіці має деякі суттєві відмінності порівняно з діяльністю інших фінансових інститутів, особливо щодо засад, на яких залучаються ресурси. Йдеться, зокрема, про можливість клієнтів банку вільно розпоряджатися вкладеними у нього коштами, причому не лише вилучаючи їх на вимогу, але й проводячи розрахунки зі своїми контрагентами. Специфіка фінансового посередництва банків полягає у тому, що, здійснюючи відповідні операції, вони виходять із постулату про малу імовірність одночасного вилучення коштів усіма вкладниками, а здійснювані з рахунків виплати постійно компенсуються відповідними надходженнями. Це надає банку можливість, з одного боку, сформувати належний кредитно-інвестиційний портфель, а з іншого — дати змогу клієнтам розпоряджатися їхніми коштами на власний розсуд (пересилати їх, оплачувати різні господарські операції та приватні покупки).

Лише банки, поєднуючи виконання функцій посередництва в кредиті і платежах, можуть забезпечити досягнення цього двоякого результату. Усі інші інститути фінансового ринку такої можливості не мають, а їхні клієнти, залишаючись власниками внесених коштів, як правило, втрачають право вільно розпоряджатися ними (за виключенням хіба що можливості вилучення внесених ресурсів за обставин, передбачених договором). Зазначене право переходить до відповідної фінансової установи, яка сама стає як користувачем, так і розпорядником коштів, проте отримувати й пересилати їх вона в кінцевому підсумку може лише через банк. Останній же, окрім того, що забезпечує раціональне використання ресурсів суб'єктів ринку, створює можливість для підтримання належного рівня ліквідності вкладень клієнтів. Тому кругообіг грошей, здійснюваний через банки, поряд з тим, що є необхідною умовою підтримання неперервності виробництва, має також суттєві переваги порівняно з діяльністю інших фінансових структур, які забезпечують рух грошових ресурсів в економіці.

Таким чином сутнісна оцінка банку на основі третього елементу аналізу синтезує результати попередніх двох елементів, вибудовуючи логічну послідовність дослідження від оцінки внутрішньої сутності за ключовими здійснюваними операціями до поєднання основних функцій банку в розкритті його ролі через фінансове посередництво в процесі створення суспільного продукту. Ця схема аналізу дає змогу розглядати банк вже як *основний фінансовий посередник в економіці*, що забезпечує концентрацію грошових ресурсів та спрямування їх до суб'єктів ринку з метою задоволення виробничих і невиробничих потреб, завдяки чому підтримується неперервність процесу розширеного відтворення. У цьому ж таки контексті важливо відзначити і забезпечення належного рівня ліквідності акумульованих коштів як важливий фактор, що відрізняє відповідну посередницьку діяльність банків від усіх інших кредитно-фінансових інститутів.

Як бачимо, сформульоване визначення ґрунтується передусім на макроекономічних особливостях діяльності банку, відображаючи його взаємодію з національним господарством через перерозподіл грошових коштів між різними секторами економіки. У результаті цієї діяльності досягається максимальна ефективність використання ресурсів у ході відтворювального процесу, адже банки спрямовують кошти лише у ті сфери господарської діяльності, які можуть забезпечити належну віддачу та прийнятний рівень ризику. Отже третій елемент системно-діалектичного підходу дозволяє визначити банк вже не як певну замкнуту інституцію, а як невід'ємну складову національної економіки. Тим самим долається відносна обмеженість (незважаючи на їх значимість) попередніх елементів аналізу.

Загалом же запропонована поелементна послідовність дослідження на основі системно-діалектичного підходу створює оптимальні умови для з'ясування дійсної сутності банку. Це пов'язано з тим, що розглянуті елементи аналізу створюють можливість узагальнення й систематизації специфічних рис банку та розкриття його сутності як на мікроекономічному рівні — через сукупність ключових, визначальних операцій, які співвідносяться з потребами індивідуальних суб'єктів господарювання саме у банківській діяльності, так і на макроекономічному рівні — через характеристику основних функціональних аспектів фінансового посередництва для забезпечення неперервності розширеного відтворення.

Запропонований підхід та його результати слід розглядати як єдине ціле, свого роду систему, яка дає комплексну характеристику діяльності банку, розкриваючи як зовнішні форми її прояву, так і глибинну суть. Водночас слід враховувати і те, що отримані у процесі дослідження результати попри їх важливість дають загальноекономічну оцінку сутності банку як такого, без розподілу і групування відмінних між собою функціональних форм банківської діяльності, котрі диференціюються залежно від різних видів банків та відповідно притаманних їм власних специфічних рис. Йдеться про відмінності у діяльності центральних (емісійних) банків та комерційних банків.

Цей підхід дає змогу оптимізувати формування у майбутніх фахівців економічного профілю теоретичної та методологічної бази розуміння сутності банків, що необхідно для наступного оволодіння практикою використання грошово-кредитних інструментів та основами ведення банківського бізнесу і взаємодії з інститутами кредитної системи країни. Адже в кінцевому підсумку спроможність трансформувати знання як результат наукової та освітньої діяльності у забезпечення ефективного функціонування національної економіки визначає не лише базові принципи її організації, а й перспективи подальшого розвитку перш за все саме як економіки знань.

© О. Дзюблук, 2008